

вання національної ідеї. У формуванні символізму постаті Шашкевича визначальним став фактор його „близькості” до народу – греко-католицький священник, добрий пастир, що терпляче зносить усі тягари опали і забуття у свій посттрійчанський період. Саме цього не міг пробачити Шашкевичеві радянський офіціоз, але навіть він потребував особливого „маркування” прологу національного відродження в першій половині XIX ст. і мусів визнати безцінний внесок Шашкевича.

У роки „хрущовської відлиги”, коли перед свідомою громадськістю постала картина руйнації української культури, коли виявилось, що в ній відсутні першорядні імена, коли фальш офіційної пропаганди про розквіт українського слова була возведена в норму, знову, як колись, ім'я Шашкевича відстоювало право українського народу на свою історію та культуру. Скориставшись підготовкою до 150-літнього ювілею з дня народження Шашкевича, свідомо громадськістю рятувала шашкевичівські місця від руйнування: на батьківщині було відкрито літературно-меморіальний музей, видавалися його праці, читанки, біографії, дослідження, присвячені „Руській трійці” та „Русалці Дністровій”. У 1961 році святкування ювілею за участю студентства та інтелігенції відбувалися і в Львові, і в Києві. Все це об'єднувало, спонукало знову задумуватися над долею України і її народу. Маркіянове заклинання: „Руська мати нас родила...” підтримало романтичних шістдесятників у їх боротьбі за чистоту рідної мови, відновлення її прав, а подвижництво Маркіяна, його самозречення задля ідеї, його духовні імперативи воскресли у духовному злеті Василя Стуса та Василя Смирненка. Ще раз ювілейні дати збіглися з могутньою хвилею національного піднесення у 1986-1987 рр. Голова Республіканського Шашкевичівського комітету Олесь Гончар слушно зауважив: пророчими устами Маркіяна заговорив сам народ.

Сьогодні ми є свідками триумфу національної ідеї Маркіяна Шашкевича. Більше того, культ його діяльності і впливу, створений в Галичині в кінці XIX ст., відіграв свою роль для підтримки національного духу в період польського режиму, радянської системи. Саме символічне ім'я Шашкевича змушувало працювати на благо народу.

¹ Франко І. Нарис з історії українсько-руської літератури // Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1981. – Т.29; Франко І. М. Шашкевич та галицько-руська література // Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1981. – Т.29; Франко І. Чи Шашкевичеві вірші? // ЗНТШ. – 1904. – Т.59

² Возняк М. Писання Маркіяна Шашкевича. – Львів, 1912; Возняк М. Оповідане про Маркіяна Шашкевича. – Львів, 1911; Возняк М. У століття „Зорі” Маркіяна Шашкевича. – Львів, 1935; Возняк М. Маркіян Шашкевич. – Львів, 1941.

³ Білецький О. Вступна стаття // Русалка Дністровая. – К.: Худ. література, 1950.

⁴ Пивоваров М. Літературний рух в Галичині в 30-40 рр. XIX ст. – К.: Рад. школа, 1950.

⁵ Гербільський Г. Передова суспільна думка в Галичині: 30-і – середина 40-х років XIX ст. – Львів: Львів. держ. ун-т, 1959.

⁶ Пільгук І. Літературне відродження на Західній Україні // Письменники Західної України 30-50-х років XIX ст. – К.: Дніпро, 1965.

⁷ Шалата М. Маркіян Шашкевич: Життя, творчість і громадська діяльність. – К.: Наук. думка, 1969; Шалата М. Перша книга на Західній Україні // Жовтень. – 1986. – № 6. – С.103-106; Шалата М. Демократизація слова // Жовтень. – 1987. – № 5. – С.105-109.; Шалата М. З Маркіяном на чолі // Вітчизна. – 1967. – № 1. – С.204-208.; Шалата М. Позичене минуле Шашкевича // Літ. Україна. – 1968. – 24 жовт.; Шалата М. Маркіян Шашкевич як перекладач // Всесвіт. – 1968. – № 7. – С.92-94.

⁸ Петраш О. “Руська трійця. – К.: Дніпро, 1986.; Петраш О. Невідомі автографи М. Шашкевича // Рад. література. – 1986. – № 8. – С.37-46; Петраш О. Світоч землі галицької // Вітчизна. – 1961. – № 12. – С. 170-178

⁹ Гречанюк С. Три дороги „Руської трійці” // Укр. мова і література в школі. – 1987. – № 2. – С.3-10.

¹⁰ Стеблій Ф., Горинь В. “Руська трійця” в історії суспільно-політичного руху і культури України. – К.: Наук. думка, 1987

¹¹ Шашкевичіана. – Львів-Броди-Вінніпег: Просвіта, 1996. – Вип.1.

¹² Гречанюк С. Три дороги „Руської трійці” // Укр. мова і література в школі. – 1987. – № 2. – С.3-10.

¹³ Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині // Зібрання творів: У 50 т. Т. 47. – С. 112.

¹⁴ Гнатюк В. Національне відродження австро-угорських українців (1772-1880 рр.) – Відень, 1916. – С.31.

¹⁵ Франко І. М. Шашкевич і галицько-руська література // Зібрання творів: У 50 т. Т.29. – С. 252.

¹⁶ Пільгук І. І. Вказ. праця. – С. 22.

¹⁷ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. Т.1. – К.: Основи, 1994. – С.418.

¹⁸ Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914 р. – Львів, 1926. – Ч.1. – С.19.

¹⁹ Там само. – С. 24-26.

²⁰ Шалата М. Вінок Маркіянові Шашкевичу. – К.: Рад. письменник, 1987. – С. 7.

²¹ Там само. – С. 8.

²² Верига В. Нариси з історії України. – Львів: Світ, 1996. – С. 160.

²³ Гречанюк С. Три дороги „Руської трійці”. – С.3-10.

²⁴ Верига В. Вказ. праця. – С. 159-160.

²⁵ Шалата М. Маркіян Шашкевич: Життя, творчість і громадська діяльність. – С.224.

²⁶ Франко І. Твори: У 20 т. Т. 16. – К.: Держлітвидав, 1955. – С. 156.

²⁷ Грабовський П. Твори: У 2 т. Т.2. – К.: Дніпро, 1964. – С.262.

²⁸ Похорон Маркіяна Шашкевича в розповіді Кирила Студинського // Шашкевичіана. – С. 123-125.

²⁹ Там само.

³⁰ Петраш О. Світоч землі галицької. – С.176.

³¹ Горак Р. У сутінках. – К.: Рад.письменник, 1989. – С.182.

³² Там само. – С.183.

³³ Там само.

³⁴ Там само. – С.177.

³⁵ Стеблій Ф. „Руська трійця” в концепції українського національного відродження // Шашкевичіана. – С.26.

Анна Скорейко
(Чернівці)

СИМВОЛІЗМ МАРКІЯНА ШАШКЕВИЧА В УКРАЇНСЬКОМУ ОБЩЕСТВЕННОМ ДВИЖЕННІ XIX – НАЧАЛА XX В.: (К 200-ЛЕТІЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ МАРКІЯНА ШАШКЕВИЧА)

В статті розглядається проблема пошуку символу українського національного відродження в соціально-політичній мислі на западноукраїнських землях во второй половине XIX – в начале XX века. Проанализировано исторические обстоятельства, которые повлияли на формирование особого „культу Шашкевича” в украинской социально-политической жизни.

Ключевые слова: Маркіян Шашкевич, українське національне відродження, українська національна ідея, народовці, москвофіли, політичне руське життя, соціально-політичне життя.

Hannah Skoreyko
(Chernivtsi)

MARKIYAN SHASHKEVYCH FIGURE SYMBOLISM IN THE UKRAINIAN SOCIAL MOVEMENT IN THE 19TH – 20TH CENTURY: (TO ANNIVERSARY OF 200 YEARS SINCE MARKIYAN SHASHKEVYCH WAS BORN)

The problem of searching of the symbol of Ukrainian national renaissance in the social thought at the Western-Ukrainian lands in the second half of the 19th century – the beginning of the 20th century is considered in the article. Also, there're conditions analyzed, that helped to appear the special “Shashkevych cult” in the Ukrainian social and political life.

Key words: Markiyan Shashkevych, Ukrainian national renaissance, Ukrainian national idea, „narodovtsi”, „moskvofily”, political movement, social-political processes.

УДК 323.39:316.46 (477.7)

Ігор Коляда
(Київ)

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ЕЛІТА ТА ФОРМУВАННЯ ЕТНОСОЦІАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

У статті охарактеризовані напрямки культурно-просвітницької діяльності української інтелектуальної еліти, визначено її роль у формуванні етносоціальної свідомості народу. Особлива увага зосереджена на роботі інтелігентських об'єднань в умовах антиукраїнської політики російського царизму, показано внесок окремих представників національної еліти у видавничі й освітні проекти вітчизняної інтелігенції протягом другої половини XIX ст.

Ключові слова: інтелігенція, інтелектуальна еліта, культурно-просвітницька діяльність, етносоціальна свідомість, недільні школи, „Громада”.

Державотворення, яке утверджується нині в Україні, засвідчує, що українська нація також з іншими націями світу стала племісцитною нацією, що прагне до такої суспільно-політичної моделі, як громадянське суспільство з його цінностями та ідеалами.

Ніщо так не говорить про потенціальні можливості народу в кожну епоху його історії, як стан зв'язків між громадянами та представниками влади. І в цьому випадку величезну роль має відіграти інтелектуальна еліта, яка саме й повинна забезпечити свою професійну функцію – формувати науковий світогляд, забезпечувати високий рівень політичної, правової культури.

Уроки історії свідчать, що інтелектуальна еліта, яка прагне реалізувати свої ідеї, повинна цілеспрямовано творити, плекати, навчати власний народ, працювати над формуванням його етносоціальної свідомості. Ретроспективне звернення до глибин української історії недвозначно підтверджує історичну об'єктивність про приреченість державотворчих зусиль за відсутності відданої ідеалам нації, політично диференційованої, але вихованої та діючої в душі демократизму еліти¹.

Багатовіковий досвід України наочно засвідчив, що коли впродовж ряду генерацій бракує, або стає менше інтелектуалів, які задають тон розумової інтенсивності відповідно до вимог доби, серед широких мас спадає допитливість, їх інтелектуальні запіти падають нижче рівня, якого вимагає виклик часу. Такого історія не пробачає.

Тому вивчення ролі української інтелігенції у формуванні етносоціальної свідомості українства у другій половині XIX ст. є актуальною проблемою. Саме воно може збагатити досвідом сучасних представників української інтелектуальної еліти, стати для неї тим взірцем вірного служіння і боротьби за національні ідеали та інтереси.

Наукова новизна полягає у необхідності з нових методологічних позицій та засад осмислити та проаналізувати процес формування етносоціальної свідомості українства у другій половині XIX ст., з'ясувавши роль інтелігенції України у цьому процесі.

Проголошення України суверенною державою відкрило для науковців-гуманітаріїв справді необмежені можливості, зняло табу, накладені раніше на окремі тематичні ніші, вивільнило їх від пресу цензури й ідеологічного диктату. Це не могло не позначитися на проблематиці історичних досліджень, серед яких переважають ті, які присвячені визвольному руху, становленню та розвитку національної свідомості українського народу. Найбільшу увагу дослідників (причому не тільки істориків, а й представників інших гуманітарних дисциплін) привернули питання становлення і розвитку української нації, генези та ідейно-політичного

оформлення національного руху. Вагомий внесок у розвиток цієї проблематики внесли: Я. Грицак, А. Катренко, Г. Касьянов, М. Попович, О. Рєсєт, В. Сарбей, Н. Шип та ін.

У XVIII ст. почалося виокремлення інтелігенції в соціальну верству. З рядів збіднілого дворянства, дрібних шляхтичів, з міщан виходили окремі особи, які пов'язували своє існування лише з інтелектуальною працею, для яких вона стала єдиним засобом заробітку, особистої кар'єри тощо. Вони відривалися від життєвих інтересів своїх класів чи станів і формували нову соціальну верству. Повної сили ці процеси набули у другій половині XIX ст.

Переломним етапом у соціально-історичній генезі інтелігенції стало XIX ст. Головними рисами її розвитку, як зазначає Г. Касьянов, у той час були, по-перше, інтенсивне кількісне зростання, по-друге, поступова зміна соціальних джерел формування, демократизація її складу (феномен різночинної інтелігенції), по-третє, колосальне зростання її впливу в соціально-політичному житті, по-четверте, остаточне оформлення інтелігенції в окрему, специфічну верству. В той же час сформувався і традиція духовної опозиційності інтелігенції до авторитарної держави².

Сам термін „інтелігенція” виник у середині XIX ст. і вживався до частини освіченого суспільства, яка відкрито висловлювала незгоду з політикою абсолютизму. Слово „інтелігенція” в той час мало не стільки соціологічний зміст, скільки морально-етичне забарвлення, хоча вживалося воно переважно щодо інтелектуалів. Для української інтелігенції ця традиція мала тим більшу вагу, що, перейнявши провід у національно-культурному відродженні, вона міцно і назавжди поставила себе в хронічну опозицію до самодержавства з його централістично-шовіністичною політикою.

XIX ст. – період феноменізації української інтелігенції. В той час вона виконувала такі соціальні функції, які, власне, відрізняли її від західної інтелігенції та уподібнювали до російської. В умовах триваючої русифікації старих правлячих соціальних верств і станів (шляхти і старшини) та уповільненого розвитку і русифікації нових (йдеться про національну буржуазію) українська інтелігенція була одноосібним лідером спочатку в національно-культурному відродженні, а на рубежі XIX–XX ст. – і в національно-визвольному русі. Саме інтелігенція стала не тільки автором політичних ідей, які відображали суттєво новий рівень українського національно-визвольного руху, а й головним виконавцем цих ідей на практиці.

Другою визначальною рисою, яка дозволяє характеризувати українську інтелігенцію як феноменально соціально-історичне явище, – це запозичений нею в російській інтелігенції своєрідний духовний месіанізм. Російська інтелігенція самоусвідомлювала себе як носія певної місії – духовного лідера і проповідителя народних мас. Таке ж самоусвідомлення характерне й для світогляду української інтелігенції, що наочно згодом проявилось в українській

публіцистиці початку XX ст. (М. Грушевський, М. Міхновський, Л. Юркевич та ін.).

Певна частка феноменальності є і в тому соціально-психологічному типі інтелігента, який склався в XIX–XX ст. і міцно ввійшов у публіцистику, художню літературу, драматургію. Йдеться про своєрідний кодекс соціальної поведінки, специфічний пріоритет духовно-етичних цінностей перед матеріальними, що досить чітко відрізняло зміст поняття „інтелігенція” від поняття „інтелектуали”, що вживався на Заході.

Всі ці специфічні особливості соціального обличчя української інтелігенції та її соціальних функцій наклали відбиток не тільки на саму неї, а й взагалі на весь період української історії другої половини XIX – початку XX ст., який канадський історик І. Лисяк-Рудницький влучно охарактеризував як „інтелігентську добу”³.

Перетворивши інтелігенцію в окрему соціальну верству, капіталізм викликав серйозні зміни в її чисельності, соціальній і професійній структурах. Україна як великий промисловий і сільськогосподарський район Російської імперії відрізнялася інтенсивним зростанням чисельності інтелігенції, насамперед спеціалістів науки, культури, юстиції, управління, збільшенням кількості службовців.

Для підтвердження цього наведемо кілька прикладів зростання чисельності студентів в університетах України. Так, у Харківському університеті кількість студентів зростає з 533 чол. у 1861 р. до 1387 у 1899 р., Київському – за ті ж роки – з 945 до 2606 чол., Новоросійському (Одеському) – з 178 в 1866 р. до 714 чол. у 1899 р.⁴. При цьому слід зазначити, що зростання чисельності студентства не було постійним. У 1870–1880 рр. у Харківському університеті, наприклад, кількість студентів зменшувалася внаслідок урядових гонінь за політичні виступи. ВНЗ відігравали значну роль у поповненні лав інтелігенції. Одеський університет за 1868–1900 рр. закінчили 2942 чол., Харківський і Київський з 50-х років XIX ст. до 1900 р., за неповними даними, – 9077 чол.⁵.

Зростанню чисельності студентства сприяло відкриття нових вищих навчальних закладів і розширення ряду факультетів в університетах. У 1859–1910 рр. в Україні були відкриті ветеринарний (1873 р.) і технологічний (1885 р.) інститути у Харкові, політехнічний (1889 р.) і комерційний (1908 р.) інститути у Києві, Катеринославське вище гірниче училище (1899 р.), історико-філологічний інститут у Ніжині (1875 р.) та ін. З проведенням судової реформи 1864 р. збільшився контингент студентів юридичних факультетів університетів.

Прогресивним явищем було зростання серед інтелігенції кількості жінок. При цьому значна частина жінок, професійно зайнятих у сфері розумової праці, не мала вищої освіти. Багато жінок-учителів мали домашню або середню освіту, частина проходила спеціальну педагогічну підготовку в земських учительських школах або семінаріях.

Соціальний склад інтелігенції другої половини XIX ст. віддзеркалював стану структуру царської Росії. Показовим щодо цього був склад студентства. За становим походженням студенти семи найбільших університетів країни (включали Харківський та Одеський) розподілялися: питома вага дітей потомствених і особистих дворян у 1880 р. становила 46,6%, а в 1900 р. – 51,8%. Частка вихідців з духовенства знизилася з 24,1% до 9,1%, а дітей купців, міщан, різночинців й ремісників зростає за той же період з 23,9% до 37,2%⁶.

Таким чином, при збереженні питомої ваги вихідців з дворянства спостерігалася значна демократизація складу студентства за рахунок буржуазних верств, що, звичайно, позначалося і на складі інтелігенції. Слід враховувати й те, що дворянство, зберігаючи станові ознаки, значною мірою декласувалося. Крім того, за характером своєї діяльності, за місцем у системі суспільного виробництва переважна більшість інтелігенції мала позакласові риси, що нерідко виключало з її суттєвих характеристик належність до різних станів.

Отже, українська інтелігенція на той час була вже достатньо сформованою соціальною верствою, яка заявила про права на вільний розвиток національної культури, виступивши рушієм у процесі формування етнонаціональної самосвідомості українства.

У другій половині XIX ст. українська література, музика, мистецтво, незважаючи на вкрай несприятливі умови, створювані російським царизмом, на повний голос заявили про себе. Так, інтенсивно розвивалася українська література, зростали її соціальне значення і вплив на громадське життя. Справу Т. Г. Шевченка продовжила плеяда талановитих майстрів художньої прози. Утверджувалися позиції загальнолюдського гуманізму в творчості Марка Вовчка, Панаса Мирного, І. С. Нечуя-Левицького, драматурга, поета, громадського діяча М. П. Старицького, а також М. М. Коцюбинського. Ці традиції розвивалися у творчості І. Я. Франка, Лесі Українки, П. А. Грабовського, В. С. Стефаніка, А. Ю. Тесленка, С. В. Васильченка. Творчість В. К. Винниченка та О. Олеса свідчила про зародження і розвиток модерних тенденцій в українській культурі.

Розвивався й український театр. До початку століття на території України діяло від 30 до 40 роз'їзних українських труп. Професійний рівень переважної більшості з них був досить низьким. Проте в той самий час формувалася і зростала національна драматургія, що стала помітним явищем в українській культурі, її розвиток пов'язаний з творчістю драматурга І. Карпенка-Карого, організаторів театру й акторів М. Л. Кропивницького, П. К. Саксаганського, М. К. Заньковецької, М. К. Садовського та ін.

У другій половині XIX ст. в Одесі, Харкові й Києві відкрито малювальні школи, які згодом були перетворені на художні училища. Помітним явищем у художньому житті другої половини

XIX – початку XX ст. стала творчість К. О. Трутовського, Л. М. Жемчужникова, М. І. Мурашка, М. К. Пимоненка, С. І. Васильківського, І. І. Труша та ін. Творчість більшості українських художників була присвячена народу України, його історичному минулому. Основоположником національного оперного мистецтва став С. С. Гулак-Артемовський. Закладені ним традиції продовжував і розвивав видатний композитор М. В. Лисенко. Інтересом до пісенної народної творчості була пройнята діяльність композиторів П. І. Ніщинського, К. Г. Стеценка і М. Д. Леонтовича.

Українська національна культура розвивалася у постійному протиборстві з великодержавною політикою царизму. Царська бюрократизація всіляко стримувала всі прояви національного культурного життя, вбачаючи в них небезпеку для „єдиної і неподільної”. Під сумнів був поставлений сам факт існування української мови, що на практиці давало владі можливість почати офіційні гоніння на українську культуру. Сумної слави зажили рядки з листа міністра внутрішніх справ О. П. Валюєва, який цитував денационалізованих прихильників самодержавства, вихідців саме з українського населення: „Ніякої особливої малоросійської мови не було, нема і бути не може, і говір їх, котрий уживає простолюддя, та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі”⁷. По суті, частина інтелігенції, яка стояла на офіційно-охоронних позиціях, одержала таким чином соціальне замовлення і дозвіл на відкриту кампанію проти української мови як частини української культури. В офіційній пресі й публіцистиці протягом півстоліття твердилося про те, що не існує „особливої” української мови, літератури, мистецтва і навіть українського народу. „Малоруська література”, на думку одного з найбільших учасників дискусії професора М. Флоринського, лише мала „відоме право на існування як одне з виявлень етнічної індивідуальності великого різновиду російського народу”⁸. Будь-які спроби національно-культурної діяльності таврувалися як сепаратизм (культурно-етнографічний або політичний).

Гоніння на українську мову й культуру одержали офіційне благословення в серії царських указів, урядових циркулярів і в цензурних правилах, найбільш відомими з яких стали циркуляр міністра внутрішніх справ О. П. Валюєва (1863 р.) і Емський указ царя Олександра II (1876 р.). Ними практично заборонялося широке видання літератури українською мовою і ввезення її з-за кордону. Заборонялися також театральні вистави й читання українською мовою, публікація українських пісень з нотами. Все це викликало протидію з боку української і взагалі прогресивної інтелігенції. У 1884 р. царська адміністрація змушена була дозволити постановку українських п'єс, але серією наступних циркулярів значно обмежила тематичне їх розмаїття, залишивши лише теми домашнього побуту та сварок. Твори українських літераторів друкувалися в основному за кордоном і таємно вво-

зилися до країни. За кордоном видавничу діяльність розгорнув М. П. Драгоманов. Кошти на журнал „Громада”, що видавав Михайло Петрович з 1876 р., надходили переважно з України. Деякі видавці, ризикуючи, друкували невеликі літературні твори українською мовою в літературних альманахах і збірниках. Підтримку українському книговидавництву надавала прогресивна російська інтелігенція. Так, „Санкт-Петербурзьке благодійне товариство для видання дешевих і загальнокорисних книг” з 1899 р. поза цензурними правилами почало видавати українською мовою брошури, здебільшого науково-популярні. До 1909 р. товариство видало 56 українських книг, загальним тиражем 665 тис. примірників⁹.

Гоніння на українську мову й культуру давали ефект, зворотний очікуваному. Зупинити зростання української культури і її поширення було неможливо, хоча царська бюрократія робила все, щоб стримати цей процес.

Важливою складовою формування етнонаціональної самосвідомості українства стала діяльність української інтелігенції у царині народної освіти.

Незважаючи на урядові обмеження й перешкоди, вона розгорнула активну роботу щодо підвищення культурного рівня народу.

Одним з перших культурних починань інтелігенції була організація недільних шкіл. Восени 1859 р. з ініціативи демократичного студентства Києва й професора Н. В. Павлова було відкрито дві перші школи для незаможних. У 1860 р. у ряді недільних шкіл (їх всього було 68) заняття проводилися українською мовою. Тоді ж ад’юнкт Харківського університету О. О. Потебня створив український буквар для недільних шкіл, який, проте, вдалося видати лише в 1899 р. Велику допомогу в організації недільних шкіл надавав тодішній попечитель Київського навчального округу, видатний лікар, педагог М. І. Пирогов. У програму входили мова, арифметика, історія, географія. Незабаром такі школи було відкрито і в інших губерніях України, проте в 1862 р. надійшло розпорядження про їх закриття¹⁰.

Через два роки під тиском громадськості царський уряд надав недільним школам офіційного статусу, вони прирівнювалися до початкових шкіл. У створенні недільних і вечірніх шкіл вирішальну роль відіграла ліберальна інтелігенція. Кошти на утримання шкіл склалися з пожертвувань приватних осіб. 1900 р. в Україні діяло близько 600 недільних шкіл у 40 містах, сільських шкіл було значно менше. Кілька шкіл у Маріупольському повіті було відкрито відомим земським діячем, педагогом М. О. Корфом. У ряді сіл Херсонського й Дніпровського повітів вечірні і недільні школи організовано земськими вчителями. В цих школах вивчали переважно мову, Закон Божий і початкову математику. Діяльність інтелігенції у недільних школах суворо регламентувалась царськими чиновниками і духовними відомствами. Відступ від їх вказівок загрожував закриттям¹¹.

Важливу роль у формуванні етнонаціональної свідомості українства відіграла культурно-освітня діяльність інтелігенції, об’єднаної у товариства письменності. Перші з них в Україні виникли у Харкові (1869 р.) і Києві (1882 р.). Створені для сприяння підвищенню письменності народу, товариства перетворилися згодом на великі культурно-освітні центри. Члени товариства влаштовували концерти і театральні вистави, відкривали безплатні бібліотеки, недільні класи, організували народні читання. Характерно, що товариства не обмежували свою діяльність містами, багато з них працювало в губерніях, широко залучаючи земську інтелігенцію. Найбільшим в Україні було Харківське товариство письменності, яке тривалий час очолював відомий історик Д. І. Багалій. Товариство налагодило видання популярної літератури для народу, одним із завдань котрої була боротьба з примітивними виданнями, що заповнили книжковий ринок. З 1894-го до 1905 р. його силами було видано 117 назв брошур і книг тиражем понад 2 млн. примірників¹². Для поширення цієї літератури (більшість якої видавалася безплатно) використовувалася мережа народних бібліотек, що належала товариству. У народних бібліотеках налічувалося близько 7,5 тис. абонентів, з яких 47,4% селяни¹³. До 1907 р. товариство відкрило 427 бібліотек у селах Харківської губернії. Як правило, цими бібліотеками завідували сільські вчителі, котрі й організували для селян народні читання. Ставлення до сільських безплатних бібліотек з боку селянства було неоднозначним. „Відкриття бібліотеки, – зазначалось у документах товариства, – сприймалося селом з нерозумінням і здивуванням, часто з відкрито висловлюваним недовір’ям... Придивившись до бібліотеки, селяни, за відгуками завідуючих, почали ставитися до бібліотек співчутливо і з вдячністю”¹⁴.

Важливим громадським починанням стала ініціатива харківської інтелігенції, підтримана передовими вченими, учителями, щодо видання „Народної енциклопедії”, де в стислій і доступній формі подавалися б основні відомості про природу та суспільство. Ініціатором цього видання став професор В. Я. Данилевський. У роботі над енциклопедією брали участь професори А. Н. Анциферов, Д. І. Багалій, П. В. Будрин, І. П. Білоконський, М. Ф. Іванов, С. М. Кульбакін, П. П. Нікольський та інші – всього 150 учених, педагогів України й Росії. З 1908-го до 1914 р. було випущено 10 томів енциклопедії¹⁵.

На початку століття деякі товариства письменності мали власні приміщення, які називалися народними будинками. В цих будинках (по суті – клубах) поєднувалися всі відомі на той час види культурно-освітньої роботи. Найбільшими серед них були народні будинки у Києві, Харкові, Полтаві (у відкритті останнього брали участь М. М. Коцюбинський, В. Г. Короленко, Панас Мирний)¹⁶.

Однією з найпоширеніших на той час форм культурно-освітньої діяльності інтелігенції, що сприяла формуванню етнонаціональної само-

свідомості українців, стали народні читання. Їх організація не вимагала великих витрат, при цьому максимально враховувалися запити численної аудиторії. Перші читання було проведено у 1863 р. Проте офіційний дозвіл на організацію їх у губернських містах було видано лише в 1876 р., у селах – 1888 р., на фабриках, заводах і в повітових містах – у 1894 р. Царська адміністрація чинила організаторам читань різні бюрократичні перешкоди. Для їх проведення потрібні були дозвіл попечителя навчального округу, згода губернатора, список літератури, дозволеної для читання, мав затверджуватися вченим комітетом Міністерства освіти й Синодом¹⁷.

Проте інтелігенція не припинила боротьби за збереження за народними читаннями просвітницьких функцій. Посилилась активність земської інтелігенції у проведенні читань на селі. Так, у 1897 р. Золотоніське повітове земство добилось організації постійних читань у 52 селах Полтавської губ.¹⁸. Інколи вдавалося вивести читання за суворі рамки, встановлені царською бюрократією, і перетворити їх на справжню форму просвітницької роботи. У Києві з 1882 р. плідно працювала Комісія народних читань. У діяльності комісії, реорганізованій у 1902 р. у Товариство сприяння навчальній освіті, активно працювали відомі педагоги Н. А. Хрещевський, А. А. Андрушевський, інженер А. А. Белелюбський, київські професори: історики І. В. Лучицький і В. Б. Антонович, геолог П. Н. Ветюков, ботанік К. А. Пуриєвич¹⁹. Тільки у 1899–1902 рр. читання та лекції з історії, літератури, природознавства, політекономії відвідали майже 93 тис. чол. Харківське товариство письменності у 1898–1908 рр. відкрило 100 аудиторій для народних читань, які за той же період відвідали 567,7 тис. чол. В Одесі читання організували слов’янське товариство і лекційний комітет²⁰.

Пожвавлення просвітницької діяльності було зумовлене сукупністю історичних факторів, які поєднувалися на фоні капіталістичного розвитку імперії. Економічно вона була визначена необхідністю виробничого й технічного розвитку країни. А це вимагало підвищення освітнього рівня хоча б частини населення, зайнятого на виробництві. Міцним соціальним фактором було виділення інтелігенції в специфічну соціальну верству, формування її етнічної самосвідомості. Нагромаджуючи в собі культурний потенціал суспільства, сама будучи його творцем, дедалі більше усвідомлюючи себе значною культурною силою, інтелігенція неминуче повинна була прийти до реалізації своєї місії справі формування етнонаціональної самосвідомості українського населення. Немаловажну роль відігравали мотиви ідейно-етичного напрямку. В традиціях вітчизняної інтелігенції було служіння своєму народові, традиції просвітництва. Мало значення й усвідомлення частиною інтелігенції величезного розриву між досягненнями вітчизняної культури і загальним освітнім рівнем населення України. Нарешті, якоюсь мірою просвітницька діяльність

була засобом, формою пошуку інтелігенції опори в народі.

Таким чином, формування етнонаціональної самосвідомості безпосередньо пов’язано з культурно-просвітницькою діяльністю інтелігенції України у другій половині XIX ст., що розгорталася на основі цілого комплексу економічних, соціально-політичних, культурно-історичних і морально-етичних причин. Діяльність ця мала велике культурно-національне та соціальне значення як для народу, так і для самої інтелігенції і є її безперечною історичною заслугою.

¹ Рєсєнт О. П. Перечитуючи написане. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 146.

² Див.: Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.) / У 3-х кн.. – Кн.1. – К., 1994. – С.39.

³ Лисяк-Рудницький І. Виродження та відродження інтелігенції // Між історією та політикою: статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. – Мюнхен. – 1973. – С. 361.

⁴ Лейкина-Свирская В. Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX в. – М., 1971. – С. 56.

⁵ Там само. – С. 69.

⁶ Там само. – С. 62-64.

⁷ Украинский вопрос. – Спб., 1914. – С.41.

⁸ Флоринский Т. Д. Малорусский язык и „українсько-руський” літературний сепаратизм. – Спб., 1900. – С.54.

⁹ Нариси історії української інтелігенції... – С. 46.

¹⁰ Сірополько С. Н. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 125.

¹¹ Кізченко В. І. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні Жовтня. – К., 1972. – С.80.

¹² Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности (1869-1909 гг.). – М., 1911. – С.7.

¹³ Там само. – С. – С.9.

¹⁴ Там само. – С. 164-165.

¹⁵ Нариси історії української інтелігенції... – С. 50.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Борисенко В. І. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст. – К.: Наукова думка, 1980. – С.179.

¹⁹ Кізченко В. І. Вказ. праця. – С.95.

²⁰ Исторический обзор... – С.212-213.

*Ігорь Коляда
(Київ)*

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНАЯ ЭЛИТА И ФОРМИРОВАНИЕ ЭТНОСОЦИАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ УКРАИНЦЕВ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА.

В статье охарактеризованы основные направления культурно-просветительской деятельности украинской интеллигентной элиты, определена ее роль в формировании этносоциального сознания народа. Особое внимание уделяется работе интеллигентских объединений в условиях антиукраинской политики русского царизма, показано вклад отдельных представителей национальной элиты в издательские и образовательные проекты отечественной интел-

лигенції на протяженні второй половини XIX в.

Ключевые слова: интеллигенция, интеллектуальная элита, культурно-просветительская деятельность, этносоциальное сознание, воскресные школы, „Громада”.

Igor Kolyada
(Kyiv)

THE INTELLECTUAL ELITE AND THE FORMATION OF ETHNO-SOCIAL CONSCIOUSNESS OF THE UKRAINIANS IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

In the article cultural and educational activities of Ukrainian intellectual elite are described, its role in shaping the Ethno-Social consciousness of the people are defined. On the working of the intelligentsia unions are focused special attention, the contribution of individual representatives of the national elite in the publishing and educational projects of the national intelligentsia during the second half of the nineteenth century are shown.

Key words: intellectuals, intellectual elite, cultural awareness, Ethno-social consciousness, Sunday schools, „Community”.

УДК: 94 (477.83/.86) „189/191”821.161.2Мар
Микола Гуйванюк
(Чернівці)

ЛІТЕРАТУРНА ТА ПУБЛІЦИСТИЧНА СПАДЩИНА ЛЕСЯ МАРТОВИЧА ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ГАЛИЧИНІ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті здійснено джерелознавчий аналіз художньої прози та публіцистики суспільно-політичного спрямування письменника і громадського діяча Леся Мартовича з метою залучення її до арсеналу історичної науки, що дасть змогу краще зрозуміти складні процеси, які переживало українське селянство на шляху трансформації в національно-свідому українську спільноту.

Ключові слова: Лесь Мартович, вибори, агітація, віче, інтелігенція, духовенство.

Однією із найменш розроблених у вітчизняній історичній науці проблем є вивчення питань, які стосуються одночасно історичного та літературного процесів. Але поступова антропологізація історії, що розпочалась на Заході в першій половині XX ст., поставила в центр історичного дослідження людину, і така переорієнтація в методологічному плані стала суттєвим кроком на шляху до міждисциплінарного зближення літератури та історії. Згідно з принципами історичного пізнання, історик ставить запитання минулому, для повноцінної відповіді на

які необхідно постійно розширювати джерельну базу дослідження. Тому останнім часом історична наука, намагаючись вийти на новий рівень, додає у свої повноправні носії художню літературу, долаючи при цьому опозицію позитивістської методології науки.

Залучаючи художню літературу до свого дослідницького інструментарію, історик має звернути увагу на те, що її роль як джерела визначається не стільки змістом твору, скільки його значенням як літературно-художнього явища певної історичної епохи. У художньому творі порушуються найгостріші питання, нерозривно пов'язані з епохою, в яку творили митці. Показовою в цьому плані є художня проза Леся Мартовича, який жив і творив наприкінці XIX – на початку XX ст. у Галичині. Саме в цей час у краї відбувалися складні суспільні трансформації, які призвели до нових викликів перед українською спільнотою. А саме: розпочався якісно новий етап формування української модерної нації, що виявлялося у формуванні партійно-політичної системи європейського зразка, політизації селянства через виборчий процес, зародження масової національної періодики та книговидавництва, потреба боротьби із такими суспільними вадами, як пияцтво, лихварство, приниження людської гідності та ін.

Незважаючи на те, що до вивчення громадсько-політичної творчої спадщини письменника в різний час долучилися знані літературознавці: О. Засенко, В. Лесин, О. Мишанич, Ф. Погребенник¹ та інші, попри все літературна спадщина Леся Мартовича і досі залишається поза увагою істориків.

Метою статті є залучення до інструментарію історичної науки творчого надбання Леся Мартовича, що дасть змогу краще зрозуміти складні процеси, які переживало українське селянство на шляху трансформації з аморфної етнографічної маси в національно-свідому українську спільноту.

Лесь Мартович увійшов в літературу та розпочав активну громадсько-політичну діяльність в 90-х роках XIX ст., коли український національний рух вступив у якісно нову активну фазу. Вчителями і порадиниками молодого письменника були Іван Франко і Михайло Павлик, а щирими друзями та соратниками – Василь Стефаник і Марко Черемшина. Лесь Мартович часто залишав уроки в гімназії, ішов по селах створювати читальні, виступати з промовами, читати демократичні газети. Він активно включився в радикальний рух, що його розгортав І. Франко.

Після закінчення гімназії почалася робота службовцем в адвокатських конторах, куди зі своїми болями й скаргами йшла біднота. Виражаючи її настрої, Мартович у творах висвітлював гострі суспільні проблеми, часто писав на „злобу дня”. Він сміливо говорив про недосконалість державного ладу Австро-Угорщини, про несправедливу виборчу систему, складні міжетнічні стосунки. Через гостру злободенність, яскраво виражену критику тодішніх державних інституцій та представників влади публіцистичні статті Леся Мартовича, які

поміщувалися здебільшого в радикальній пресі: „Зорі”, „Народі” та „Громадському голосі”, не раз конфіскувала цісарська цензура. Тому як дипломований юрист, щоб обминути державну цензуру, Лесь Мартович тогочасні суспільні реалії переносив у жанр художньої сатири. З одного боку – австрійським урядовцям було неможливо звинуватити автора у нелояльності до влади, а з другого – такий вид літературної творчості краще сприймався галицьким селянством. А розуміння широкою громадськістю політичного підтексту твору залежало тільки від майстерності автора.

Цілоком конкретні явища тогочасної галицької дійсності Лесь Мартович відобразив у „Винайде-ному рукописі про руський край”² за допомогою алегоричних образів-типів, за посередництвом езопівської мови письменник з метою замаскування антиавстрійської, антимоноархічної тенденції твору говорить про далеку країну, „для своїх же жителів ворожу”, а насправді йде мова про Галичину, ті складні соціально-політичні взаємовідносини, що існували тут між привілейованими категоріями населення: польськими магнатами, шляхтою і духовенством (паннуси і поппуси) та пригнобленими народними масами (муссікуси). У творі з усією відвертістю показано протилежність їх інтересів, ворожість паннусів і поппусів до „робочої скотини” – муссікусів.

Муссікуси, за свідченням літописця, від імені якого автор веде розповідь, „з обличчя дуже ніби схожі на людей”. Опис способу їх життя, праці, звичаїв хоч і подано в алегорично-казковій формі, але з виразним реалістичним підтекстом: муссікуси „ніби орють, і сіють, і збирають збіжжя”, „запрацьовуються на смерть” (яка завжди настає їх при роботі), все зароблене віддають паннусам і поппусам, а собі залишають стільки, щоб животіти. Крізь алегорію казки, чітко виступають тяжкі і безрадні „туди і дні” муссікуса – робочої скотини, постають сцени жадливої нужди і безправності народних мас. Мартович показує „способи”, за допомогою яких провадяться визиск і експлуатація українського селянства у Галичині кінця XIX – поч. XX ст. Перший – податки „[...] передають муссікусам маленьку карточку папіруса [...], тоді всі муссікуси несучи гроші в кулаках і плачучи, репетуючи і дрижачи, віддають коштовний і блискучий метал”³. Другий – пропінатія „[...] витискають і збіжжя муссікуса руками муссікуса дивне пійло [...] те пійло дістає дужий пекучий і палючий смак, муссікус буцімто віддає за те пійло свої гроші...”⁴. Четвертий – лихварство „[...] Муссікус віддавши все збіжжя людям, голодує, тоді люди подають йому всякі відпадки, беручи в нього гроші”⁵. Будучи одним із активних діячів Радикальної партії, Лесь Мартович, стоячи на антиклерикальних позиціях, у бідах і негараздах народу звинувачував не завжди чесне і совісне духовенство, яке „[...] у тих будівлях [тобто церквах] [...] до так отуманених муссікусів підходять люди та й відбирають від них усі гроші”⁶.

Змальовуючи в напівпубліцистичній формі картини безправного, підневільного, напівтваринного життя муссікусів, Мартович підводить читача до висновку про абсолютну ворожість галицьких властей, які були репрезентовані поляками, нетерпимими до всього українського. Ще одним свідченням того, що аналізований нами твір може служити для істориків джерелом до розуміння епохи, є слова самого автора: „[...] можливо не все, але ж таки багато тут є правди”⁷. Мартович бичує рабську психологію „муссікуса” – селянина, дошкульно висміює його пасивність, покірливість та забитість. І тут же дає настанови для майбутньої боротьби за краще майбутнє „[...] Будуче покоління! Наші нащадки! [...] Невже ж може бути, щоб людина людину [...] зважилася так оскорбляти й понижати. А з другого ж боку, чи може бути, щоби людина дала над собою так знущатися тай не скинула з себе ганьблячого ярма?!”⁸.

Цільне місце у Мартовичевій політичній сатири займає проблематика, пов'язана з виборчим процесом у Галичині, який мав чимало хиб. Типовим прикладом є казка „Іван Рило”. Написана на початку 1895 р. і надрукована у „Хліборобі” в № 4-9 у 1895 р. під криптонімом „Л. М.”, коли Мартович працював у Коломиї в адвокатській канцелярії й брав безпосередню участь у виданні цієї газети. Казка написана у часі наближення виборів до Галицького сейму, тому в ній висміяно „хрунів” – тих несвідомих селян, які продавалися польським політикам прислужували їм, зраджуючи інтереси свого народу.

Головний персонаж Мартовичевого твору перевертень Іван Рило, що може перекидатися в будь-яку тварину. Поряд з художньою складовою Мартович цілоком слушно застерігав краян: „[...] Цими часами Іван Рило дуже бушує помежи нарид. І ходить він помежи люди, як день, так і ніч [...] Особливо в часи виборів він має велику міць. Стережіться добрі люди, Івана Рила”⁹. Так у напівалегоричній формі Мартович звертався до галицького селянства з дружнім словом-пересторогою, виховуючи у нього політичну свідомість і громадянську чесність. Письменник показав, наскільки підступний, небезпечний тип такого хамелеона для громади. В образі Івана Рила Мартович намагався розкрити всю підступність і спокусливість зрадництва, а також здемаскувати потенційних „хрунів” напередодні виборів, коли громаді так була потрібна однастайність і рішучість у боротьбі за свої права.

Одним із вагомих аргументів на користь цінності оповідань письменника для розуміння духу епохи є поєднання письменником художньо-фольклорних і публіцистичних елементів. Публіцистичні елементи виступають в оповіданні як органічний художній компонент твору, вони часто виконують функцію тих містків, що з'єднують сюжетні частини оповіді. Наприклад, автор вводить читача в дію такою непрямою мовою: „Недавно зчинився по селах заколот. Наче в тім вулію, що димом зайде, – такий рух по селах наставав. В'яжуться люди в товариства,